

laatste zondagen

van het

liturgisch jaar

oecumenisch
leesrooster

preken over Openbaring

een handreiking

Inhoud

1	Preken over de Openbaring, een handreiking	2
2	Openbaring als geheel	3
2.a	Om te beginnen	3
2.b	De boekrol	3
2.c	De drie reeksen van zeven: zegels, bazuinen en schalen	4
2.d	Nog enkele aanwijzingen	6
2.e	Liturgie	7
2.f	LB 777 'Hem komt alle eer toe'	8
3	De zondagen	9
3.a	Zondag 4 november: Openbaring 4	9
3.b	Zondag 11 november: Openbaring 5	12
3.c	Zondag 18 november: Openbaring 6	14
3.d	Zondag van de voleinding, 25 november 2018: Openbaring 7	16
4.	Vervolg	19

1 Preken over de Openbaring, een handreiking

n.a.v. Openbaring, alternatieve leeslijn in het Oecumenisch Leesrooster november-december 2018¹

Wel eens over de Openbaring geprekeet? Over de reeksen zegels, bazuinen en schalen? Vaak blijft het beperkt tot de overzichtelijke gedeelten zoals de zeven brieven in hoofdstuk 2 en 3 en het beeld van de nieuwe aarde in hoofdstuk 21-22. Ook hoofdstuk 12 komt nog wel eens aan bod. Maar voor de rest blijft het vaak een gesloten boek.

Het Oecumenisch Leesrooster geeft een aanmoediging om in november en december 2018 over het middenstuk van de Openbaring te preken. Op de vier adventszondagen staan Openbaring 8, 10, 12 en 14 op het rooster. Adventsprojecten (met kinderen) sluiten vaak aan bij dit rooster.

Het materiaal van Kind op Zondag en het adventsrooster van Steunpunt Liturgie, die op elkaar zijn afgestemd, plaatsen de eerste adventszondag de lezing uit Openbaring 8 centraal. Daarna krijgt de Openbaring in het kinderwerk een rol op de achtergrond. Voor de prediking stelt de handreiking van het Steunpunt Liturgie iedere week een tekst uit de Openbaring voor, in samenhang met het Bijbelgedeelte voor het kinderwerk.

In deze handreiking wordt de suggestie uitgewerkt om ook in november al uit de Openbaring te preken. Zo wordt een krachtige beweging gemaakt met perspectief op de toekomst die al in november begint (o.a. rond de Voleinding en de laatste zondag van het liturgisch jaar) en op de adventszondagen verder geïntensiveerd wordt. Een groot deel van het middenstuk van Openbaring 4-16 kan zo in beeld komen.

Het Oecumenisch Leesrooster stelt de volgende teksten voor:

- 4 november: Openbaring 4
- 11 november: Openbaring 5
- 18 november: Openbaring 6
- 25 november: Openbaring 7: 1-4,9-17 (laatste zondag liturgisch jaar)
- 2 december: Openbaring 8 (1^e advent)
- 9 december: Openbaring 10 (2^e advent)
- 16 december: Openbaring 12: 1-17 (3^e advent)
- 23 december: Openbaring 14: 1-7,12-13 (4^e advent)

De jaarwisseling kan een mooi moment zijn om iets uit hoofdstuk 15 en 16 te lezen. Of juist het slot van de Openbaring.

Bij de keuze van deze teksten² draaide het om het Lam, de hoofdpersoon in de Openbaring en in de wereldgeschiedenis.

¹ In deze handleiding zijn alleen de zondagen van november opgenomen. De zondagen van Advent worden besproken in de Handleiding bij het project voor Advent & Kerst, *Uitnodiging: Geloof met me mee*. Zie verder <http://www.steunpuntliturgie.gkv.nl/liturgisch-jaar/advent/#advproj>.

2 Openbaring als geheel

2.a Om te beginnen

Preken over de Openbaring... alleen het idee al kan afschrikken. Hoofdstuk 4 gaat nog wel, hoofdstuk 5 misschien ook nog, al dringt de vraag zich al wel op wat de betekenis is van de boekrol. In hoofdstuk 5 wordt dat nog niet duidelijk. Maar er moet toch een reden zijn waarom die boekrol zo belangrijk is. En als je nu de verkeerde exegetische kiest, loop je dan in de volgende hoofdstukken niet vast?

En wat moet je denken van die reeksen van zeven zegels, bazuinen en schalen? Moeten ze geduid worden als een periodisering van de geschiedenis? Gebeurt alles na elkaar of juist niet? Is dit niet om in te verdrinken?

Om de grote lijn in beeld te krijgen zijn twee vragen van belang:

1. Wat is de betekenis van de boekrol die in hoofdstuk 5 in beeld komt en waarvan in hoofdstuk 6-8 de zegels geopend worden.
2. Hoe hangen de reeksen van zeven zegels, bazuinen en schalen in hoofdstuk 6-16 met elkaar samen?

Na de behandeling van deze twee vragen en een paragraaf over de liturgie geeft deze handreiking per zondag aanwijzingen voor de liturgie en de prediking. Aanwijzingen voor het vervolg zijn te vinden in de handreiking die het Steunpunt liturgie biedt voor de advents- en kerstperiode.

2.b De boekrol

De boekrol die in hoofdstuk 5 voor het eerst in beeld komt, heeft een grote betekenis. Dat is direct duidelijk door de manier waarop de rol in beeld komt: in de hand van Hem die op de troon zit. Duidelijk is ook direct dat er in het hemelse bestuur van de dingen die moeten gebeuren (4: 1) maar één ding van belang is, dat die boekrol open gaat. Door de vraag wie de rol gaat openen ontstaat een dramatisch moment. Als niemand de rol kan of mag openen doet dat Johannes veel verdriet. We weten nog niet wat de betekenis van de rol is, maar krijgen wel een krachtige indruk van het belang ervan.

Het is verleidelijk om nu theorieën over de boekrol te gaan verkennen en tegen elkaar af te wegen. Maar dat doet geen recht aan de opzet van het boek. Het is nu het moment om hoofdstuk 5 zorgvuldig te lezen. Merk goed op wat er te zien is en wat er gezegd wordt. Wat is de betekenis van de afzonderlijke elementen voor de betekenis van de rol. Overweeg hierbij ook wat de betekenis van vergelijkbare beelden uit Ezechiël 1-3 is voor de verwerking van het visioen van Openbaring 4-5. Johannes zal met Ezechiël 1-3 bekend geweest zijn.

² *Oecumenisch Leesrooster 2013-2022*, Zoetermeer 2013, 17

Identificeerde hij de beide boeken en maakte dat hem verdrietig dat het boek niet geopend kon worden? Vorm zo een voorlopig beeld van wat er in zou kunnen staan.

Nu pas is het tijd om de volgende stap te zetten: overwegen of de boekrol van Openbaring 5 (-8) dezelfde is als de geopende boekrol in hoofdstuk 10 en het boek van het leven in hoofdstuk 20.

Om met het laatste te beginnen: de opvatting dat we hier met het boek des levens te maken hebben, is gevolgd door vrijgemaakte exegeten als Holwerda en Van der Waal. Wat aanspreekt in deze exegese is dat het levensboek van het Lam - en dus de redding door Jezus Christus - een centrale plaats krijgt in het Bijbelboek en in de wereldgeschiedenis.

Maar wie deze opvatting volgt staat wel voor enkele lastige vragen. Hoe verhoudt zich het openen van het levensboek in 20: 12 tot de gebeurtenissen in hoofdstuk 6 en 8: 1? En waarom wordt het in hoofdstuk 5 niet met zoveel woorden benoemd als het boek des levens, terwijl dit toch bekend is uit Exodus 32: 32, Psalm 69: 29, Daniël 12: 1 en Filippenzen 4: 3, en dit in hoofdstuk 3: 5 en 20: 12 juist wel gebeurt?

Iets minder dringend is de vraag of het boek van hoofdstuk 5 hetzelfde is als dat van hoofdstuk 10. De beslissing hierover kan uitgesteld worden tot de exegese van hoofdstuk 10. De herinnering aan Ezechiël 2: 9 e.v., waar het openen en het opeten dezelfde boekrol betreft, lijkt in de richting te wijzen van één rol in hoofdstuk 5 en 10. De overeenkomsten tussen de beide hoofdstukken bevestigen dat. Maar er zijn ook verschillen.

Opmerkelijk is dat de keus mede afhangt van de teksttraditie die gevolgd wordt. Wie met Van der Kamp de meerderheid van de handschriften volgt zal eerder uitkomen bij identificatie van de boeken dan wie met Greijdanus de oudste tekstgetuigen volgt.

Ieder commentaar geeft bij 5: 1 nog meer overwegingen. Dit moet genoeg zijn om een standpunt in te kunnen nemen. In deze handreiking wordt uitgegaan van de opvatting dat de boekrol profetie over de toekomst bevat (4: 1, vgl ook 1: 1), over het hemelse bestuur over de aarde en specifiek de strafmaatregelen die God voltrekt (vgl Ezech. 2: 9,10). Maar wie een andere opvatting over de boekrol heeft zal op onderdelen vaak tot dezelfde exegese en verkondiging komen. Zo blijft het mogelijk samen de Openbaring te lezen.

2.c De drie reeksen van zeven: zegels, bazuinen en schalen

Het verbreken van de zegels van de boekrol gaat gepaard met een reeks van beelden, meestal van rampen (hoofdstuk 6). Hierop volgt een even lange reeks die gepaard gaat met bazuingeschal door engelen (hoofdstuk 8,9). Ook nu voltrekken zich rampen. Ze worden uitgebreid en dreigend getekend. Tenslotte beschrijft hoofdstuk 16 opnieuw zeven rampen, nu uit offerschalen uitgegoten over de aarde. Dezelfde beelden van rampen komen terug, maar anders dan bij de zegels en de bazuinen nu totaal en definitief. In grote lijnen is het drie keer dezelfde beweging. Het is duidelijk dat deze reeksen de structuur van het boek bepalen. Zeker bij voorlezing (1: 3!) blijft zoiets hangen.³

³ Zie ook par. 5 *Praktische aanwijzingen in de Notitie Voorlezer* ([aanvragen](#)).

Worden hier vanuit drie invalshoeken dezelfde gebeurtenissen beschreven? Of voltrekken deze reeksen zich achter elkaar als drie keer zeven gebeurtenissen of periodes?

Wie op deze vragen een antwoord wil vinden, doet er goed aan de betreffende reeksen eens achter elkaar te lezen, maar daarbij eerst na te denken over de vraag of de rampbeelden gebeurtenissen of periodes voorstellen die zich achter elkaar in de geschiedenis voltrekken. Let bij het lezen op de overeenkomsten en verschillen in de reeksen (hoofdstuk 6 ,8 ,9, 11: 15-19, 15 en 16). Het is aan te raden dit eerst zelf te doen alvorens de onderstaande waarnemingen te lezen.

Enkele waarnemingen:

- De reeksen bazuinen en schalen vertonen sterke overeenkomst, soms lijken ze haast identiek.
- Deze overeenkomst mist bij de reeks van zeven zegels. Deze eerste reeks lijkt een verhaal apart.
- In het einde van de eerste twee reeksen (het zevende zegel en de zevende bazuin) zit een overgang naar de volgende reeks. Ze lijken op elkaar te volgen, ook al zitten er soms veel visioenbeelden tussen.
- De eerste reeks heeft het karakter van een begin. Paarden worden opgeroepen, er wordt opdracht gegeven, paarden vertrekken. Uitleggers noemen deze eerste reeks ook wel 'sparing' in vergelijking met de tweede en de derde ('Laat de wijn en de olijfolie ongemoeid', 1/4 van de aarde getroffen, vgl 1/3 bij de bazuinen)
- Voor de betekenis van de zeven beelden maakt het verschil hoe de verzegeling wordt opgevat. Er zijn uitleggers die aannemen dat ieder zegel een sectie van de boekrol verzegelt. Bij het breken van ieder zegel wordt een volgend deel onthuld. Anderen gaan uit van de gebruikelijke manier van verzegelen: zeven zegels aan de buitenkant; pas nadat alle zeven verbroken zijn kan het openrollen beginnen. In het eerste geval tekenen de beelden de rampen zoals die zich bij het geleidelijk aan ontrollen van het boek gaan voltrekken: vooralsnog sparing. In dat laatste geval krijgen we bij het verbreken van de zegels alleen kleine doorkijkjes (soort *tumbnails*) van wat we te zien zullen krijgen als het hele boek open gaat. Alles moet op dat moment nog beginnen.
- De tweede en derde reeks onderscheiden zich als partieel (1/3) en totaal (100%). Ook als alarmerend en definitief. De tweede reeks tekent beelden die een bazuin, een alarmsignaal begeleiden. Rampen die waarschuwen voor de komende definitieve ramp. Bij de derde reeks worden achter elkaar zeven schalen vol rampen over de wereld uitgegoten. Het definitieve karakter blijkt het uit het totale, het vernietigende, uit de benaming 'laatste zeven plagen' (15: 1) en uit de woorden 'Het is voorbij' (16: 17).

Tussen de bazuinen en de zegels, of nauwkeuriger gezegd: tussen de eerste zes zegels en het zevende zegel dat gevolgd wordt door de bazuinen worden in hoofdstuk 7 enkele beelden vrij uitgebreid getekend. Dit gebeurt ook weer tussen de zesde bazuin en de zevende (hs. 10-11) en tussen de zevende bazuin en de schalen (hs. 12-14). Het lijkt er op deze beelden, met name die van hoofdstuk 12, soms meenemen naar een andere tijd. Wellicht hoeft er niet altijd een opeenvolging in de tijd te zijn.

In deze handreiking wordt uitgegaan van het volgende frame:

- Na zijn hemelvaart (hs. 5) opent Christus het boek van de toekomst. Bij het moment van het openen krijgen we korte doorkijkjes naar wat er gebeurt als de plagen uit het boek zich gaan voltrekken.
- Als het boek geopend is, klinken alarmsignalen (bazuinen). De rampen die zich in de wereld voltrekken waarschuwen voor de totale ramp die komt.
- Als afsluiting wordt de definitieve plaag uit zeven schalen over het heelal uitgegoten.

Het werkt verhelderend deze of een andere structuur in het achterhoofd te hebben. Het is de kunst om bij de verkondiging deze in het achterhoofd te houden. Preken over de Openbaring worden gemakkelijk presentaties van wat de prediker ontdekt heeft over de structuur van de openbaring, de plaats waar wij vandaag precies zitten enz. Zo komen predikant en preek tussen het visioen en de kerkganger te staan.

2.d Nog enkele aanwijzingen

- De Openbaring laat visioenbeelden zien. Soms maar flitsen. Ze vertellen over de hemelse en de toekomstige werkelijkheid, maar niet op de manier van foto's of filmopnames. Uit 6: 9-11 vallen conclusies te trekken over de gestorven martelaren (en wellicht andere gelovigen) maar niet noodzakelijk de conclusie dat gestorven gelovigen een plaats hebben onder of aan de voet van een hemels altaar. Bekijk het beeld en proef wat het communiceert. En merk op dat andere beelden hun eigen verhaal vertellen.
- Laat de beelden spreken. Exegese en verkondiging vragen om duiding, maar de duiding mag de beelden waarnaar Johannes ons laat meekijken niet wegdrücken.
- Maak bij de voorbereiding gebruik van wat beeldende kunstenaars opgemerkt hebben. Zij zijn vaak beter in verbeelding dan theologen. Bekijk verschillende beelden bij dezelfde tekst. Ontdek dat één beeld vaak niet genoeg is om te vangen wat Johannes probeert met woorden te tekenen. Houd er rekening mee dat sommige illustratoren juist proberen een *letterlijk* beeld te schetsen waardoor de afbeelding geen enkele ruimte voor verbeelding meer overlaat.

Suggesties:

- *Johannes op Patmos* (Hans Memling, Hieronymus Bosch, Hans Baldung, Velazques, Domenico Ghirlandaio, Jan Toorop.
- iconen met de titel *Johannes de Theoloog*
- het *Lam Gods* van de gebroeders van Eijck
- *Het Lam met het boek van de zeven zegels*
 - o.a. Matthias Gerung, Ottheimrich-bijbel:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/55/Ottheinrich_Folio287r_Rev4-5.jpg;
 - glas-in-loodraam York Minster:
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:York_Minster_-_Book_with_seven_seals.jpg;

- de afbeelding op de voorzijde van deze handreiking laat een glas-inloodraam zien van Wilhelm Buschulte, 1953, in de St. Andreas, Heinsberg-Eschweiler.
 - Iconografisch én theologisch-exegetisch zeer interessant:
 - *Trierer Apokalypse*: een volledig geïllustreerd handschrift van Openbaring van rond 800; zie <http://www.johannesoffenbarung.ch/bilderzyklen/trierer1.php>
 - Noord Spaanse handschriften met illustraties rond Openbaring (zoekterm: Beatus de Liebana; zie ook www.johannesoffenbarung.ch/bilderzyklen bij *Mittelalter/Facundus Apocalypse*)
 - Openbaring-reeks van Hendrik Wiegersma (1936); zie www.johannesoffenbarung.ch/bilderzyklen bij *19. bis 20. Jahrh./Wiegersma*
 - De genoemde site biedt nog veel meer, uit diverse tijdperken.
 - Zie ook www.artway.eu onder *kerk en kunst/materiaal voor kerkelijk gebruik/zondag Trinitatis tot Advent*, vanaf 'november' t/m 'zondag van de voleiding'.
 - gebruik op internet relevante zoektermen in verschillende talen
- Bedenk dat we meekijken over de schouder van Johannes. Hij krijgt te zien wat er 'binnenkort' gebeuren moet (1: 1, 4: 1). Probeer in te denken welke zorgen en verlangens de verbannen Johannes en de vervolgte gemeente voor de toekomst hadden.
 - Wie goed observeert blijft nieuwe dingen ontdekken in de beelden die Johannes tekent.

2.e Liturgie

Het Bijbelboek Openbaring is vol van aardse en hemelse liturgie. We horen een aardse voorlezer (1: 3), en allerlei hemelse stemmen. Engelen, mensen en andere wezens zingen liederen. Ze nemen ons mee om God en het Lam te leren kennen en vormen een aansporing om mee te zingen met de hemel.

De Openbaring is een tekst om voor te lezen (1: 3). Voorlezen van beelden is een kunst apart. Niet iedere voorlezer kan het. Heb de moed om voor de voorlezing van de Openbaring in de eredienst voorlezers te kiezen die dat het beste aanvoelen. Investeer tijd en energie om goed voor te lezen. Het vraagt wat, maar 1: 3 bemoedigt: 'Gelukkig is wie dit voorleest'.

Laat de schriftlezing voorlezing blijven. Het kan verleidelijk zijn deze met beamer beelden te begeleiden. Dit kan de verbeelding stimuleren. Maar groter is het gevaar dat de verbeelding passief gemaakt wordt. Het beeld staat immers al op het scherm. De kijker hoort dan niet meer wat in Johannes' woorden uitgaat boven de verbeeldingskracht van de tekenaar. Het gebruik van afbeeldingen kan nuttig zijn, bijvoorbeeld in de preek, maar laat de schriftlezing voorlezing blijven.

De liturgische teksten in de Openbaring hebben in alle bundels weerklank gevonden. In de handreiking voor de afzonderlijke zondagen worden enkele suggesties gedaan.

2.f LB 777 'Hem komt alle eer toe'

In verband met de lezingen uit Openbaring is het lied van de maand november LB 777 'Hem komt alle eer toe'.⁴

Dit lied gaat uit van de hymnische passages uit Openbaring. Het is een doorlopende gedenkende lofprijzing, Door de zeven coupletten heen ontrolt zich één lijn, van schepping tot voleinding. Het refrein onderstreept de openingszin van het lied, 'Hem komt alle eer toe':

'Gij, levende, zijt heilig,
Gij, ongeziene, eeuwige God.
De eerste, de laatste zijt Gij.
God, heilig zijt Gij alleen.'

Het lied heeft de gestalte van een *ketting*, bewerkt door de overlap van couplet en refrein. Het refrein zet in op de opmaat van de voorlaatste maat van de coupletten. Met de tekst van couplet 1:

Alles | zichtbaar maakte tot | leven riep
en
Gij, | levende, ...

Het volgende couplet zet in op de laatste noten van het refrein. Met de tekst van couplet 2:

God, | heilig zijt Gij alleen
Christus gaf zijn....

Het lied wordt in twee groepen gezongen, bij voorkeur gemeente en cantorij. Meestal werkt het bij refreinliederen zo dat de cantorij de coupletten zingt en de gemeente het refrein, maar hier kan het beter andersom, zodat de cantorij de 'moeilijkste' inzet heeft. Overigens, er is niets op tegen om de gemeente in tweeën te delen, een coupletgroep en een refreingroep. Maar doe het in beide gevallen niet zonder dat elke groep zijn melodie aangeleerd heeft gekregen, en ook niet zonder dat iemand de inzetten duidelijk aangeeft. Met dirigent of cantor blijkt het veel gemakkelijker dan het op het eerste gezicht lijkt! Door de positieve ervaring kan het lied zich ontplooien en zal blijken wat een geweldig, wijds en energiek lied dit is!

Wanneer dit lied alle acht zondagen gezongen wordt, gaat het tot het geestelijk eigendom van de gemeente behoren.

Gaat zingen niet lukken, dan is het een goed alternatief om de tekst steeds voor te dragen.

⁴ Zie voor het rooster Lied van de Maand: www.steunpuntliturgie.gkv.nl

3 De zondagen

afkortingen bij de liedsuggesties:

- AWN Alles wordt nieuw (romeins cijfer = deel, arabisch cijfer = liednummer)
- ELB Evangelisch Liedbundel (1999)
- GK Gereformeerd Kerkboek (2017)
- GK06 Gereformeerd Kerkboek (2006)
- HB Hervormde Bundel (1938)
- LB Liedboek, zingen en bidden in huis en kerk (2013)
- LvK Liedboek voor de kerken (1973)
- Opw Opwekking
- PvN Psalmen voor Nu
- WK Weerklank (2016)
- ZGz Zingende Gezegend (1995; A.F. Troost)

3.1 Zondag 4 november: Openbaring 4

a. Het eigene van de zevende zondag van de herfst

De laatste vier zondagen van het liturgisch jaar staan in het teken van de voleinding. Zo ongeveer op de vierde zondag voor het einde van het liturgisch jaar begint deze beweging op gang te komen, maar het begint voorzichtig. Meestal is deze zondag ook de eerste zondag na 31 oktober. Waar op de hervormingsdag geen herdenkingsdienst gehouden is, is deze zondag het moment voor de herdenking. We zitten ook nog voor de dankdag voor gewas en arbeid. In sommige gemeenten wordt juist op deze zondag vóór dankdag gedankt voor de oogst. Maar het is ook de zondag die het dichtst bij Allerheiligen valt, ook in protestantse kerken steeds vaker een moment om de overledenen te gedenken.

Op de zevende zondag van de herfst staan we aan het begin van de maand november. De natuur komt tot rust. De somberheid die Bloem verwoordt in zijn gedicht 'Het regent en het is november'⁵ hangt in de lucht.

b. Aanwijzingen voor de exegese

Openbaring 4 en 5 vormen één troonzaalscene. Bij de hoofdstukindeling is het in tweeën geknipt en die verdeling volgen we ook bij de prediking, maar de hoofdstukken zich als één geheel lezen. Begin zo de preekvoorbereiding. Neem de tijd om de tekst te lezen, de beelden te zien en de geluiden te horen.

⁵ Zie o.a. https://www.dbnl.org/tekst/bloe001medi01_01/bloe001medi01_01_0013.php

4: 1 pakt de draad op van 1: 1. Na de inleiding met de zeven brieven komen we nu bij de kern. Opmerkelijk is dat Christus zelf (vgl. 1: 10) aan het woord komt, terwijl Hij in de scene die volgt op een andere manier in beeld zal komen (5: 6).

We krijgen te zien wat weldra (*meta tauta*) gaat gebeuren. Het plaatst het visioen in de geschiedenis. Wat is de datering? Er is een vrij grote consensus over datering tijdens de regering van Domitianus (eind 1^e eeuw). Onder gereformeerden wordt in het spoor van Van der Waal ook wel een vroege datering gevolgd die het mogelijk maakt Babylon te zien als het afvallige Jeruzalem (gevalen in 70 n.Chr.) en als symbool voor de valse kerk.

Als we 'wat weldra moet gebeuren' in het perspectief van de tijd plaatsen: wat waren de zorgen en verlangens van balling Johannes en de kerk van zijn tijd?

Dit ongeacht de vraag of de auteur de apostel Johannes was, zoals de belangrijkste tradities aangeven, of een andere Johannes (presbyter). Als de auteur een ander was dan de apostel is het wel opmerkelijk dat dit niet uit de tekst blijkt. De lezer denkt bij Johannes onvermijdelijk aan de apostel, gezien zijn verblijf in Efeze, de laatste decennia van zijn lange leven (een betrouwbare traditie).

De apocalyptische beelden die in de komende hoofdstukken verschijnen, kunnen de indruk wekken dat we met een verre toekomst te maken hebben. Maar als dat al het geval is, dan is dat toch een toekomst die begint in de dagen van Johannes.

Het visioen gaat de vraag beantwoorden 'wat weldra moet gebeuren'. Op aarde is dit antwoord niet te vinden. Een constatering om te doordenken.

We moeten in de hemel zijn. En Christus gunt Johannes, en ons, deze blik in de hemel.

Probeer in te denken hoe Johannes rondkijkt in het visioen. Er is van alles te zien. Wat trekt het eerst zijn aandacht? En wat voegen de beelden en geluiden die volgen er aan toe? Bedenk dat Johannes naar woorden zoekt om te beschrijven wat hij ziet ('een uiterlijk als van...' vers 3). Kennelijk komen edelstenen (welke kleur?) er nog het dichtst bij.

Blijf bij het lezen en exegetiseren van de bijzonderheden van hoofdstuk 4 in gedachten houden dat we een antwoord krijgen op de vraag 'wat er weldra moet geschieden'.

c. Aanwijzingen voor de prediking

De troonzaalscene wordt gesplitst in twee hoofdstukken en twee preken. Dit vraagt om een afgewogen verdeling van de stof. Hoofdstuk 4 is het deel waarin nog weinig gebeurt. We krijgen het beeld van de troonzaal getekend, maar we weten nog niet wat we missen.

De preek van deze zondag is een mooie gelegenheid om de gemeente te laten genieten van de tekening van Gods glorie in beeld en lied.

Christus lijkt de afwezige in dit hoofdstuk. Zelfs het verlangen naar iemand die waardig is de boekrol te openen komt nog niet ter sprake. Wordt het een niet-chistocentrische preek? Doordenk ook wat de rol van Christus in vers 1 (de stem uit 1: 10) is.

Het is goed mogelijk om in een preek over hoofdstuk 4 aandacht te besteden aan de Reformatie (Hervormingsdag). Denk alleen al aan de vervolging en de bescherming van de kerk ('Een vaste burcht').

Wie in een dankdagdienst over dit hoofdstuk wil preken kan het loflied van vers 11 wellicht als uitgangspunt nemen. Toch dringt de vraag zich op of de dankbaarheid voor de oogst en de vraag waar het in dit hoofdstuk om gaat niet te veel om aandacht zullen concurreren.

In een eerste preek moeten wellicht ook inleidende opmerkingen gemaakt worden. Probeer te voorkomen dat deze de preek vullen en de eigen kleur en klank van hoofdstuk 4 verdringen. Kies voor een informatief betoog liever een leerdienst of een gemeenteavond.

d. Aanwijzingen voor de liturgie

In het liturgisch jaar hebben alle zondagen vanouds een introïtuspsalm die het karakter van de zondag typeert. Deze werd gezongen tijdens de het binnentreden van de geestelijken. Vanwege het typerende karakter kan deze psalm ook als openingslied gezongen worden. Op deze zondag is het Jesaja 35: 10a in combinatie met Psalm 126: 1-3 (onberijmd). Van Jesaja 35 zijn verschillende berijmingen, o.a. '*De steppe zal bloeien*' (LB⁶ 608), '*Het dorre land zal juichten*' (WK 22) en ook '*De dorre vlakte der woestijnen*' (HB 111; ELB 47). Zie bij het voorbereiden van de liturgie het verband tussen de bevrijdende toekomst waar Jesaja 35 van zingt en het verlangen van Johannes en zijn vervolgdde tijdgenoten. Psalm 126 kan uit verschillende bundels worden gezongen. Denk onder andere aan de versie van Oosterhuis/Van der Plas en Huijbers (LB 126a; zie ook GK06 24).

In het Oecumenisch Leesrooster worden als lezingen aangegeven:

Oude testament:	Job 19: 23-27a
Psalm:	119: 1-8 (in de berijming vers 1-3)
Brieflezing:	Hebreeën 7: 23-28, in onze reeks vervangen door Openbaring 4
Evangelielezing:	Marcus 12: 18-27

Deze lezingen, waarvan die uit Marcus leidend is, hebben wel een eschatologische spits maar weinig verband met Openbaring 4. Wie veel waarde hecht aan het onderling verband tussen de lezingen zal wellicht een keuze maken.

Alle liederen die Gods glorie in de hemel bezingen passen in een dienst waarin Openbaring 4 centraal staat. Denk bijvoorbeeld aan Psalm 150 met de varianten die het Liedboek en de Opwekkingsbundel (nr. 78) bieden, met name LB 150a met een (behoorlijk) bekende Engelse hymn-melodie. En verder: LB Gezang 725-726, 754 en 777 en Opwekking 609.

In Openbaring 4: 8 klinkt het trishagion, bekend uit Jesaja 6. LB 404g, LB 405 en 406a-c bieden een aantal varianten om het te zingen. Zie ook LB 985.

Het oude lied *Te Deum laudamus* citeert het trishagion en laat ook andere elementen uit Openbaring weerklinken. Onder gereformeerden is de berijming '*Wij loven U, o God*' heel

⁶ Zie voor de gehanteerde afkortingen p. 8

bekend. Deze en andere versies zijn te vinden in LB 411-413. Het nieuwe Gereformeerd Kerkboek biedt een kortere versie: *'Heer, wij loven en aanbidden U'* (GK 185) die gemakkelijk in zijn geheel te zingen is.

Waar de hervorming herdacht wordt valt te denken aan LB 721-723 en vooral ook 898 en verder GK 221 'Nu zingen wij getroost en blij'.

3.2 Zondag 11 november: Openbaring 5

a. Het eigene van de achtste zondag van de herfst

Het liturgisch jaar beweegt zich verder in de richting van de zondag van de voleinding. We zijn de dankdag nu gepasseerd.

Het is vandaag de naamdag van Martinus van Tours, in een deel van Nederland gevierd als eerste van een reeks feesten die het einde van het jaar inluiden: St. Maarten, St. Nicolaas, Kerstfeest. In sommige tradities begon/begint met St. Maarten de adventstijd.

In kerken waar de dankdag voor gewas en arbeid niet op woensdag gehouden wordt is de zondag erna meestal het moment om er aandacht aan te besteden.

De zondag na dankdag is ook thema-zondag 'Christen-zijn op je werk'.

b. Aanwijzingen voor de exegese

Openbaring 5 vormt één geheel met Openbaring 4. Het is een doorlopend verhaal. Bedenk bij de exegese van hoofdstuk 5 dat we te zien krijgen wat er weldra moet gebeuren (4: 1, vgl. 1: 1). En: waarom dat van belang is voor Johannes en zijn eerste lezers. Meer hierover in de preekschets over Openbaring 4.

In het algemene gedeelte van deze handreiking is meer te lezen over de boekrol en de betekenis ervan. Maar in de preek van deze zondag verkondigen we de presentatie van de boekrol en van Hem die de boekrol mag openen.

Probeer scherp te krijgen wat Johannes in hoofdstuk 5 weet en te weten komt over de boekrol. Denk vooral aan Ezechiël 2 en aan Openbaring 4, speciaal vers 1. Wat verwachtte hij van de boekrol? Waarom is hij verdrietig dat niemand de rol kan openen?

Hoofdstuk 5 is ook het hoofdstuk waarin Christus zichzelf presenteert als Heer van de wereldgeschiedenis. Hij presenteert zichzelf. Hij is het die Johannes dit visioen geeft waarin Hijzelf in beeld komt. Ga zorgvuldig na wat er in dit hoofdstuk over hem getoond, gezegd en gezongen wordt. Wat geeft hem de positie de rol te mogen openen. En wat betekent dit alles voor zijn rol in de wereldgeschiedenis?

c. Aanwijzingen voor de prediking

Johannes zag de beelden van hoofdstuk 5 aansluitend op die van hoofdstuk 4. Bedenk dat de hoorders die niet (meer) op hun netvlies hebben.

De preek van deze zondag brengt bij de kern van de Openbaring. De boekrol die in het Bijbelboek centraal staat, en in de wereldgeschiedenis, komt voor het eerst in beeld. En Christus presenteert zich als hoofdrolspeler. In de teksten die voor november en december gekozen zijn staat het Lam in het middelpunt.

De uitdaging is over het boek te preken en over Hem die het mag openen, nog zonder de inhoud van het boek te onthullen. Merk op hoe reeds de overhandiging van het boek acties van gebed en lofprijzing oproepen.

Een goede preek over dit hoofdstuk vraagt van de prediker zich goed in te leven in de tijd van het Johannes' verbanning en in de beelden en geluiden van het visioen.

De preek hoeft niet lang te zijn. Laat - net als in dit hoofdstuk - gebed, lofprijzing en aanbidding alle tijd krijgen.

Het is niet onmogelijk over dit hoofdstuk een dankdagpreek te houden of een themapreek in het kader van 'Christen-zijn op je werk'. Benadrukt kan worden hoe Christus alles in de wereld in zijn macht heeft en hoe het ook bij ons dagelijks werk om hem draait. De tekst biedt echter weinig aanknopingspunten om dat verder uit te werken.

d. Aanwijzingen voor de liturgie

De eerste aanwijzing is, even als vorige week, de klassieke introïtus die deze zondag vanouds typeert: Jesaja 38: 17 in combinatie met Psalm 85: 2,5,10,12. Het vers uit Jesaja is vrij onbekend, maar de psalm is uit allerlei bundels te zingen.

Het Oecumenisch Leesrooster noemt in het B-jaar voor deze zondag een serie lezingen die weinig eschatologisch georiënteerd zijn. Wat niet wil zeggen dat ze ongeschikt zijn in een dienst waarin over Openbaring 5 geprekeerd wordt.

Oude testament:	Leviticus 19: 1-2,9-18
Psalm:	146
Brief:	Hebreeën 9: 11-14, in onze reeks vervangen door Openbaring 5
Evangelie:	Marcus 12: 28-34

Verschillende gezangen bezingen het hele hoofdstuk, zo LvK 110 *'Het lam voor ons op aard geslacht'* en WK 91 (ZGz 98) *'Wie is waard de rol te nemen'* (melodie: *'Eens als de bazuinen klinken'*).

Hoofdstuk 5 is vol liturgie: gebed, lofprijzing, aanbidding. Voor een deel worden de teksten geciteerd. De gebeden van de heiligen worden in gouden wierrookschalen voorgesteld. De woorden van de gebeden kennen we niet. In onze tijd hebben de gelovigen deels andere beden. Probeer toch in te denken wat de gelovigen in Johannes' tijd gebeden hebben en

zoek aansluiting daarbij.

Na een preek over het Lam, dat de boekrol aanneemt, passen ook in onze tijd: gebeden van de heiligen, liederen en aanbidding.

Geschikt zijn allerlei liederen waarin Christus geprezen wordt (als het Lam, op de troon). Enkele voorbeelden:

GK 212 *'U, lam van God, wij loven U'* (hertaling van GK0669 *'U, heilig Godslam loven wij'*) LB 408a-g, 409, 410 (*Agnus Dei*). Zie ook nu LB 777 *'Glorie zij gegeven'* (zie par. 2.f op p. 8). En verder WK 479 (bekende melodie), Opw 277, 354, 366, 683, 796 e.a.

3.3 Zondag 18 november: Openbaring 6

a. Het eigene van de voorlaatste zondag van het liturgisch jaar

Het einde van het liturgisch jaar komt dicht bij.

Terwijl op de laatste zondag, althans in gemeenten waar de overledenen herdacht worden, vrij veel ruimte is voor persoonlijke emotie, is er op de voorlaatste zondag meer ruimte om de beweging naar Gods toekomst in de volle breedte te ervaren. Een stevige invulling van deze voorlaatste zondag voorkomt dat de meer persoonlijk gerichte aandacht voor de overledenen op de laatste zondag in de lucht komt te hangen. Het maakt van die zondag een onderdeel van een groter geheel, een krachtige beweging.

b. Aanwijzingen voor de exegese

Bij het lezen van Openbaring 6 is duidelijk dat het verbreken van de zegels te maken heeft met de gang van de wereldgeschiedenis. Over het verband tussen het een en het ander bestaan verschillende opvattingen, afhankelijk van de manier waarop de boekrol verzegeld is en van de samenhang die gezien wordt tussen de drie reeksen (zegels, bazuinen en schalen). Zie over dat laatste de betreffende paragraaf in het algemene gedeelte van deze handreiking (par. 2.c, p. 3).

Opmerkelijk is dat bij het breken van het zesde zegel het einde in zicht komt (vers 12-17), terwijl we nog maar in hoofdstuk 6 zijn en hoofdstuk 7 beschrijft hoe Gods dienaren verzegeld worden en de martelaren overwinnaars blijken, hoofdstuk 8 en 9 de alarmsignalen laten horen en zien die aan het einde voorafgaan enz. Vers 12-17 geeft kennelijk een doorkijkje op een tijd die nog komt.

Ook de beelden bij de eerste vier zegels kunnen zo opgevat worden. De paarden beginnen nog maar te vertrekken. Ze krijgen hun opdracht, meer krijgen we nog niet te zien.

Anderen vatten het verbreken van deze zegels op als een sparende periode (gevolgd door een alarmerende – de bazuinen in vs. 8,9 - en een definitief oordeel als in hoofdstuk 16 de schalen uitgegoten worden).

Voor de exegese geeft het duidelijkheid hier een keuze te maken. Ook om problemen bij de exegese van volgende hoofdstukken voor te zijn. Voor de verkondiging maakt het niet zoveel verschil. Het uitrukken van de paarden tekent het begin van het oordeel of een sparend oordeel, de beelden bij het vijfde zegel tonen de gestorven martelaren die verlangen naar het einde en bij het zesde zegel zien we dat het einde zal komen.

Al bij het eerste paard, hoewel we het alleen maar zien vertrekken, is het einde in zicht: de overwinning. Onder de vier paarden heeft dit paard een eigen plaats. Neem de tijd om na te denken over de kleur en andere bijzonderheden. Johannes – en zijn lezers - weten nog niet wat in Openbaring 19: 11 e.v. staat. Maar de exegeet doet er goed aan dit wel te lezen, al is het alleen maar om een uitleg te voorkomen die later gecorrigeerd moet worden.

Vers 9-11 is één van de weinige Schriftplaatsen die iets vertelt over de plaats waar de gestorven gelovigen zijn. Meer specifiek: de martelaren. Bedenk dat heel de beeldenwereld van de Openbaring de geloofsvervolging als context heeft. De vraag van de hemelse martelaren is een kernvraag in dit Bijbelboek.

c. Aanwijzingen voor de prediking

Wie als exegeet vooruitgekeken heeft naar de volgende hoofdstukken doet er goed aan in de verkondiging een stap terug te doen. Laat het hoofdstuk zelf spreken. Wie de beelden bij het verbreken van de zegels als ‘nog maar het begin’ of als ‘sparend handelen’ uitlegt kan daarbij gebruik maken van de tekst van hoofdstuk 6.

Zo worden de kerkgangers optimaal meegenomen in het meekijken met Johannes, ook naar het einde. Later worden deze eerste beelden gaandeweg verder ingekleurd.

In tegenstelling tot de volgende hoofdstukken geeft hoofdstuk 6 een eenvoudig en duidelijk beeld: een toekomst met veel plagen, maar een zeker einde. Deze rode draad kan een bemoediging zijn voor wie in de komende hoofdstukken en in het eigen leven veel moeite en onduidelijkheid ontmoet. Met het oog op de komende preken is het belangrijk dit duidelijk neer te zetten.

Hoofdstuk 6 en een goede preek er over kan helpen om de waarde van tarwe en gerst, maar ook gezondheid en vrede te relativiseren in het perspectief van de zekere uitkomst van de wereldgeschiedenis. Laat daarbij uitkomen dat we samen met de vervolgte kerk naar dit visioen kijken.

d. Aanwijzingen voor de liturgie

Psalm 9 is de klassieke introïtuspsalm die de voorlaatste zondag van het liturgisch jaar karakteriseert. In de onberijmde tekst vers 2-3,5,8-11, maar ook andere verzen komen in aanmerking. Zie ook LB Psalm 9a (uit PvN) en Opw 145 (vertaling van de Franse psalm '*Je louerai l' Eternel*'); in het Nederlands is alleen vers 1 vertaald; kan gezongen worden in afwisseling met het uitspreken van de andere verzen.)

Evenals vorige week is in de lezingen van het Oecumenisch Leesrooster nog weinig te merken van de beweging naar de voleinding. Al buigt Marcus 12: 38-13: 2 wel in die richting. De keus voor een evangelielezing uit het vervolg van Marcus 13 is goed te verdedigen. Het leesrooster noemt als lezingen:

Oude testament:	Exodus 30: 11-16
Psalm:	16
Brief:	Hebreeën 10: 19-25
Evangelie:	Marcus 12: 38-13: 2

Liederen over het einde, waar hoofdstuk 6 naar uitkijkt, zijn volop te vinden in de rubriek *Voleinding* (746-777) van het LB; zie verder ook het lemma *voleinding* in het register op liturgisch gebruik, p. ¹1607. Denk ook aan liederen over pelgrimage (zoals LB 801; zie verder het eerste item onder het lemma *Levensreis* in het register op liturgisch gebruik, p. ²1607) en over martelaarschap (o.a. Te Deum LB 412: 2, 726, 727). Zie ook nu LB 777 '*Glorie zij gegeven*' (zie par. 2.f op p. 8).

3.4 Zondag van de voleinding, 25 november 2018: Openbaring 7

a. Het eigene van de laatste zondag van het liturgisch jaar

De laatste zondag van het liturgisch jaar staat in het teken van de voleinding. Daarmee is deze zondag onderdeel van een groter geheel. De focus op het komen van de Heer begon al begin november. In de adventstijd zal dit doorgaan, al komt dan steeds meer zijn komst op het kerstfeest in beeld. Maar toch steeds in het grotere perspectief van het komen van de Heer wat vanaf Genesis 3: 9 tot Openbaring 22 de boodschap van de bijbel is.

In veel gemeenten worden op de laatste zondag van het liturgisch jaar de overledenen herdacht. Het geeft voor de familie en voor heel de gemeente een emotionele lading aan de dienst.⁷

b. Aanwijzingen voor de exegese

Hoofdstuk 7 beschrijft een aantal beelden tussen het verbreken van de eerste zes zegels in hoofdstuk 6 en het laatste zegel in hoofdstuk 8 (gevolgd door de bazuinen. Na een aantal snelle beelden bij het verbreken van de eerste vier zegels werd bij het vijfde zegel de blik in hemel gericht, naar de voet van het altaar waar de martelaren bidden 'Hoe lang nog?'. Bij het verbreken van het zesde zegel treedt een vertraging op, die mogelijk preludeert op het verbreken van het zevende zegel.

⁷ Zie hiervoor de Notitie *Het gedenken van overleden gemeenteleden* van het Steunpunt Liturgie. <http://www.steunpuntliturgie.gkv.nl/liturgisch-jaar/einde-kerkelijk-jaar/>

Bij het zevende zegel wordt Johannes (en wij) overdonderd door beelden van het einde (de wereld vergaat, 'de grote dag van de toorn van het Lam'). Hierop volgen een en tweede een en derde beeld in hoofdstuk 7: de verzegeling van de 144.000 en de overwinningsjubel van de ontelbare menigte.

Cruciale vraag van dit hoofdstuk is of de ontelbare menigte dezelfde is als de 144.000 of juist niet. Hoe hebben Johannes en de eerste christenen dit gelezen. Beschouwden zij de niet-joodse christenen als onderdeel van Gods volk Israël? Of riep de opsomming van Israëls stammen (vers 4-8) bij de niet-joodse christen juist de gedachte op dat het niet over hen ging? Dit laatste lijkt voor ons voor de hand te liggen. Daarom is het goed ook te overwegen wat er voor pleit om de onafzienbare menigte als de 144.000 te zien. En vervolgens zelf een afweging te maken.

- De verzegelden worden in vers 3 de dienaren van God genoemd. Daar hoorden de niet-joodse christenen ook bij.
- Het getal 12 staat voor de stammen van Israël. Het kwadraat 144 suggereert een explosieve uitbreiding. Het getal 12 waarmee vermenigvuldigd wordt kan wijzen op de kring van de apostelen die de opdracht kregen alle volken van de aarde met de zegen van Abraham te bereiken (Gen. 12: 3, Mat. 28: 18, Gal. 3: 8).
- Door 12^2 met 10^3 te vermenigvuldigen ontstaat een beeld van een onafzienbare menigte.
- Deze opvatting sluit aan bij Efeze 2, een hoofdstuk wat zonder enige twijfel bekend was bij Johannes - die jarenlang in Efeze gewerkt heeft - en bij zijn eerste lezers/hoorders.

Op de laatste zondag van het liturgisch jaar ligt het zwaartepunt bij het tweede deel van het hoofdstuk. Het Oecumenisch Leesrooster slaat vers 5-8 over bij de lezing. De menigte die de overwinning viert is een bemoedigend beeld. Het is een valkuil hier direct aan de overledenen te denken van wie de namen na de preek genoemd worden. In 7: 9-17 gaat het over martelaren. Verschillende exegeten zien 7: 9-17 als het derde deel van het antwoord op de vraag van de martelaren uit 6: 10 ('Hoe lang nog?'). Dit antwoord komt dan na het verbreken van het één na laatste zegel in drie beelden:

- 6: 12-17: het oordeel komt
- 7: 1-8: Gods knechten worden gespaard
- 7: 9-17: de martelaren wacht de overwinning

Wanneer vindt het overwinningsfeest plaats? Is dit wat in de hemelse troonzaal nu al te zien is? Door opnieuw een brede tekening te geven van de troonzaal ontstaat wel die indruk. In dat geval ziet Johannes de gestorven gelovigen die in zijn tijd al bij God in de hemel zijn. In 6: 9-10 zien we ze knielen aan de voet van het altaar en horen we ze bidden, in 7: 9-12 zien we ze zwaaien met palmtakken en horen we ze een loflied zingen.

Het grote aantal kan echter wijzen op een later moment in de geschiedenis. Na 6: 12-16 is ook te verdedigen dat in 7: 9-17 de definitieve overwinning in beeld komt.

Eén begrip vraagt nog speciaal aandacht: de grote verdrukking (vers 14). Johannes heeft dit begrip gekend uit Daniël 12: 1 en hij heeft Jezus er over gehoord in zijn eschatologische rede. Daar (Marcus 13: 19) is de grote verdrukking een lange periode die al direct begint met de verwoesting van de tempel.

c. Aanwijzingen voor de prediking

Bedenk dat niet alle kerkgangers de voorafgaande pre(e)k(en) gehoord hebben. Juist omdat er vanwege de gedachtenis van de overledenen kerkgangers zullen zijn die de vorige week niet of elders gekerkt hebben. Ook kunnen er aanwezigen zijn die niet gewend zijn naar de kerk te gaan. Waarschijnlijk vraagt alleen al het fenomeen visioen enige introductie.

Concentratie op de tweede helft van het hoofdstuk (de ontelbare menigte in overwinningsjubel) is goed te verdedigen op deze zondag. Maar pas op voor een al te gemakkelijke identificatie van overleden familieleden met de martelaren in de tekst. De troost van de overwinning staat in het kader van de grote verdrukking (vers 14).

In onze reeks Openbaringlezingen staat het Lam in de hoofdrol. Ook in 7: 9-17 heeft Hij een hoofdrol, met name de toelichting van de oudste maakt dat duidelijk. Zo blijkt heel het liturgisch jaar, tot de laatste zondag, het jaar van onze Heer Jezus Christus.

d. Aanwijzingen voor de liturgie

Psalm 50 (vooral de eerste verzen) is in combinatie met Jeremia 29: 11 de klassieke introïtus voor deze zondag.

Het Oecumenisch Leesrooster geeft als lezingen:

Oude testament:	Sefanja 1: 14-2: 3
Psalm:	93
Brief:	Openbaring 1: 1-8, in onze reeks vervangen door 7: 1-4,9-17
Evangelie:	Marcus 13: 14-27

Het tweede deel van Openbaring 7 weerklinkt in veel kerkliederen. Het LB noemt de 377 (avondmaal), 412, 623 (m.n. laatste verzen), 725, 726, 729, 735, 750, 760, 762 en 798.

De canon *'De lof en de heerlijkheid'* (GK06 71) is een manier om 7: 12 in de gemeente te zingen.

Enkele andere liedsuggesties: GK 201, WK 94 (=GK06 70), AWN II-26, HH 120, Opw 583. Zie ook nu LB 777 *'Glorie zij gegeven'* (zie par. 2.f p. 8).

4. Vervolg

Het kerkelijk jaar eindigt, maar de beweging naar het komen van de Heer gaat door. In de adventstijd lezen we verder uit de Openbaring. De verwachting van de Heer wordt dan meer gekleurd door het naderende kerstfeest. Toch blijven we vooruitkijken: Advent betekent: de komst van de Heer in de kerstnacht, zijn wederkomst en zijn komst in onze harten.

Het project voor Advent & Kerst van het Steunpunt Liturgie, onder de titel *Uitnodiging. Geloof met me mee*, komt Openbaring ook aan de orde.

In de Handreiking voor voorgangers en liturgiecommissies zijn, aansluitend bij deze handreiking *Preken uit Openbaring*, ook suggesties en aanwijzingen voor de zondagen van Advent opgenomen.

Zie voor meer informatie

<http://www.steunpuntliturgie.gkv.nl>.

